

“ भारतातील वित्तीय समावेशनाची उद्दिष्टे, महत्व व त्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास ”

प्रा. डॉ. बनसोडे सत्यवान पुंडलिक

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर, ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना :-

दारिद्र्य हा समाजाप्रती शाप आहे. महात्मा गांधीजींच्या मते, 'दारिद्र्य हा हिंसेचा सर्वाधिक वाईट प्रकार आहे. (Poverty is the most form of violence Mahatma Gandhi)' भारतात दारिद्र्याचे मोठे प्रमाण आहे. नियोजनाच्या गेल्या सहा दशकांहून अधिक काळात विकास साधताना दारिद्र्य कमी करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. आर्थिक विषमतेचे उच्चाटन, दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार वाढ, कृषी व औद्योगिक विकास यांसारख्या नियोजनाच्या उद्दिष्टांना महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. नवीन आर्थिक धोरणातील उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण (LPG) यांसारख्या बाबींमुळे बाजाराधिष्ठित अर्थव्यवस्था प्रस्थापित होताना वित्तीय व्यवस्थेतील बदलांचा अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक घटकावर परिणाम होऊ लागला आहे. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत चिरंजीवी विकास (Sustainable Development) व सर्वसमावेशक वृद्धी (Inclusive Growth) या उद्दिष्टांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. सर्वसमावेशक वृद्धी म्हणजे सर्वांना सामावून घेणारी वृद्धी होय. दारिद्र्य रेषेखालील लोक, अनुसूचित जाती-जमाती, आदिवासी, इतर मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक, अल्पभूधारक, शेतमजूर, कारागीर, स्वयंरोजगारी असणारे इत्यादींना विकासाच्या प्रवाहात आणल्याशिवाय सर्वसमावेशक वृद्धीचे राष्ट्रीय उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. तसेच वित्तीय साक्षरतेशिवाय हे उद्दिष्ट साधता येणार नाही. म्हणूनच केंद्र सरकार व रिझर्व्ह बँक यांनी वित्तीय समावेशनाच्या उद्दिष्टाला अग्रक्रम दिलेला आहे. त्या दिशेने गेल्या पन्नास वर्षांत अनेक प्रयत्न केले आहेत. उदा. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, बँकांच्या ग्रामीण आणि छोट्या खेड्यांत शाखा विस्तार, सहकारी बँका, ग्रामीण बँका, नेता बँक योजना, उपग्रह शाखा, स्वयंसहायता गटांचे जाळे इत्यादींद्वारे ग्राहकांच्या दारापर्यंत बँकिंग सुविधांची उपलब्धता, शून्य रकमा असणारी खाती (Zero Balance) इलेक्ट्रॉनिक बँक अकौंट्स (BSBD) उघडली आहेत. हेतू हा की एकूण लोकसंख्येचा जो मोठा गट बँकिंग सुविधांपासून भारतात वित्तीय समावेशन ही एक चळवळ म्हणून पाहिले जात आहे. प्रत्येक भारतीयाचे बँकेत खाते असणे, त्याला बँकिंग सुविधा मिळणे हा मूलभूत हक्क समजला जातो. त्या दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेचे प्रयत्न आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) वित्तीय समावेशनेचा अर्थ व व्याख्या अभ्यासणे.
- २) वित्तीय समावेशनाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- ३) वित्तीय समावेशनाची गरज व महत्व यांचे अध्ययन करणे.
- ४) वित्तीय समावेशने वरील उपाय योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते :- वित्तीय समावेशन ही एक व्यापक संकल्पना असून त्यात शेतकरी, आदिवासी, मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक कारागीर, कमकुवत आणि कमी उत्पन्न गटातील लोक यांना बँकांच्या व अन्य वित्तीय संस्थांच्या सेवा वाजवी किमतीत पुरेशा प्रमाणात आणि पारदर्शक पद्धतीने उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला असून यामध्ये या विषयाशी संबंधित प्रकाशित, अप्रकाशित लिखाण, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, मासिके, साप्ताहिके व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील वित्तीय समावेशन :-

भारतात वित्तीय समावेशनाची संकल्पना प्रथम सन २००५ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकने वार्षिक पत धोरण जारी करून सांगितली. गरीब लोकांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी औपचारिक वित्तीय प्रणाली आणि बँकिंग प्रणालीची अनुपस्थिती या संकल्पनेने संबोधित केली. सन २००५ मध्ये खान समितीचा अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला. ज्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण पत आणि सूक्ष्मवित्त यावर भाष्य करण्यात आले. त्यामध्ये देशातील किती लोक व्यावसायिक आणि परवानाधारक बँकिंग प्रणालीच्या फायद्यांपासून वंचित आहेत याबद्दल माहिती दिली होती. खान समितीच्या अहवालात वंचित घटकांना कोणत्याही प्रकारची किंवा गुंतागुंतीची बाब नसलेले बँक खाते उघडण्यास मदत करून अत्यावश्यक वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश देण्यावर भर देण्यात आला आहे. सर्व बँकांना समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी बँक खाते तयार करण्याच्या प्रक्रियेबाबतचे नियम करण्यास सांगितले होते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सुरू केलेल्या मोहिमांमध्ये भाग घेऊन संपूर्णपणे वित्तीय समावेशनासाठी अनेक बँकांना एकत्र काम करण्यास सांगितले होते.

वित्तीय समावेशन म्हणजे काय ?

वित्तीय समावेशन याचा अर्थ देशातील बहुसंख्य लोकांना बँकांच्या आणि अन्य वित्तीय संस्थांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याची हमी देणे होय. वित्तीय समावेशन ही एक व्यापक संकल्पना आहे. विविध वित्तीय संस्थांनी त्यांची विविध वित्तीय साधने नागरिकांना न्याय्य पद्धतीने वेळेवर आणि पुरेशा सोईसह पारदर्शक पद्धतीने उपलब्ध करून देण्याची ही प्रक्रिया आहे. वित्तीय समावेशन ही अशी प्रक्रिया आहे की जी समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः कमकुवत वर्गातील व कमी उत्पन्न गटातील लोकांना वित्तीय सेवा वाजवी किमतीला पुरेशा प्रमाणात आणि पारदर्शक पद्धतीने उपलब्ध करून देते.

व्याख्या :

१. वित्तीय समावेशनासाठी नेमलेल्या (सन १९०६) समितीचे अध्यक्ष डॉ. सी. रंगराजन यांच्या मते, "वित्तीय समावेशन ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये कमकुवत गटातील आणि कमी उत्पन्न गटातील गरजू व्यक्तींना, समूहांना योग्य ठिकाणी योग्य वेळी त्यांना परवडेल अशा वाजवी किमतीला पुरेसे कर्ज व बँकिंग सेवा, पारदर्शक पद्धतीने उपलब्ध करून देण्याची हमी देणे होय."

२. "वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश सुनिश्चित करण्याची प्रक्रिया आणि दुर्बल घटक आणि कमी उत्पन्न गट यांसारख्या असुरक्षित गटांना परवडणाऱ्या किमतीत वेळेवर आणि पुरेशा पतपुरवठा सुनिश्चित करण्याची प्रक्रिया म्हणून आर्थिक समावेशाची व्याख्या केली जाऊ शकते. डॉ. सी. रंगराजन.)

३. वित्तीय सुधारणा समितीचे अध्यक्ष व सध्याचे रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर डॉ. रघुराम जी. राजन यांच्या मते, वित्तीय समावेशन म्हणजे व्यापक दृष्टीने विचार केला असता सर्वव्यापी (Universal Access) वित्तीय सेवांची वाजवी किमतीला उपलब्धी करून देणे होय. त्यामध्ये बँकिंग उत्पादनांचा विचार, बचत, गुंतवणूक इत्यादींचा विचार आहे असे नव्हे तर त्याचबरोबर विमा, प्रत्याभूतींची खरेदी-विक्री, बँकांच्या बचत आणि अन्य खात्यावरील रकमांचे स्थानांतर, उत्पादक कार्यासाठी कमी दराचे व्यक्तिगत व कंपन्यांना कर्जपुरवठा, वित्तीय सल्लामसलत सेवा, निकडीची कर्जे (Emergency Loans), गृह कर्जे, उपभोग्य

कर्जे, पतसुविधा इत्यादी सेवा वित्तीय प्रणालीमार्फत उपलब्ध करून देणे होय. यासाठी व्यापारी बँका, खाजगी बँका, पोस्ट ऑफिस बचत खाते, लघुवित्त, स्व-बचत गट, वित्तीय संस्थांचा सहभाग महत्वाचा ठरतो.

वित्तीय समावेशनाची उद्दिष्टे :-

वित्तीय समावेशनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ठेवी, निधी हस्तांतरण सेवा, कर्ज, विमा, पैसे देणे, पैसे जमा करून घेणे इत्यादींसारख्या वित्तीय सेवा किफायतशीर किमती आणि तत्पररित्या लोकांना उपलब्ध करून देणे.
२. गरीब लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी योग्य वित्तीय संस्था स्थापन करणे. तसेच या संस्थांचे स्पष्ट नियम असावेत आणि वित्तीय उद्योगात अस्तित्वात असलेली उच्च मानके त्यांनी राखली पाहिजेत.
३. आर्थिक स्थिरता निर्माण करणे आणि राखणे. जेणेकरून कमी उत्पन्न गटातील लोकांना निश्चितपणे निधी मिळू शकेल, ज्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागतो.
४. वित्तीय समावेशकता देणाऱ्या असंख्य संस्थांच्या मध्ये पुरेशी स्पर्धाक्षमता निर्माण करणे, जेणेकरून ग्राहकांना वित्तीय सेवा निवडण्यासाठी बरेच पर्याय उपलब्ध असतील. बाजारात पारंपरिक बँकिंग पर्याय उपलब्ध आहेत. त्याबरोबरच आधुनिक आणि स्वस्त वित्तीय उत्पादने आणि सेवा देणाऱ्या संस्थांची उपलब्धता वाढविणे.
५. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटकांमध्ये वित्तीय सेवांच्या फायद्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे
६. समाजातील कमी उत्पन्न गटातील लोकांसाठी योग्य अशी वित्तीय उत्पादने आणि सेवा तयार करण्याच्या दिशेने कार्य करणे.
७. लोकांमध्ये वित्तीय साक्षरता आणि वित्तीय जागरूकता निर्माण करणे. ८. आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकांसाठी डिजिटल वित्तीय सेवा विस्तारण्याचे उद्दिष्ट आहे.
९. देशातील अत्यंत दुर्गम भागात राहणाऱ्या गरीब लोकांपर्यंत वित्तीय सेवा पोहोचण्यासाठी मोबाईल बँकिंग सेवा विस्तारित करणे.
१०. गरीब लोकांना त्यांच्या वैयक्तिक आर्थिक परिस्थिती, घरगुती गरजा, प्राधान्ये आणि उत्पन्नाच्या पातळीनुसार वित्तीय सेवा प्रदान करणे.
११. सरकारच्या विविध योजनांचा लाभ समाजातील वंचित घटकांना मिळवून देणे.

वित्तीय समावेशनाची आवश्यकता आणि महत्त्व :-

ग्रामीण भागातील सर्व लोकांपर्यंत बँकिंगच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबत म्हणावे तेवढे यश प्राप्त झालेले नाही. म्हणून वित्तीय समावेशनाला अधिक महत्त्व आहे. भारताचे माजी वित्तमंत्री प्रणव मुखर्जी यांनी वित्तीय समावेशनासाठी वित्तीय साक्षरता अधिक आवश्यक व महत्वाची असल्याचे म्हटले आहे. त्यांच्या मते, बँकिंग आणि वित्तीय व्यवस्थेकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलण्याची गरज आहे. प्रामुख्याने उदयोन्मुख बाजारपेठांमध्ये वित्तीय समावेशन साध्य करणे ही अग्रक्रमाची बाब आहे. त्याची गरज व महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. समष्टी गट :- नियोजनाद्वारे विकासाकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या देशात अर्थव्यवस्थेतील मोठा गट बँकिंग सेवा-सुविधांपासून अपवर्जित राहणे हे लांछनास्पद आहे. या लोकांना वित्तीय व्यवस्थेत समाविष्ट करण्यासाठी वित्तीय व्यवस्थापनाला व वित्तीय समावेशनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण त्यामधून महत्तम सामाजिक कल्याणाचा हेतू साध्य होतो. वित्तीय असंगठित क्षेत्रातील अनिश्चिततेमुळे होणारे सामान्य माणसाचे नुकसान टाळता येते.

२. दारात बँकिंग सुविधा :- सी. रंगराजन समितीच्या शिफारशीनुसार २००० किंवा त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या परंतु बँकांची सुविधा नसलेल्या गावांची यादी तयार करून तेथे बँक सुविधा देण्यात यावी. यामुळे सर्व ग्राहकांना वित्तीय सेवा कमी अंतरावर पाहिजे त्या वेळी उपलब्ध करण्याचा वित्तीय समावेशनाचा हेतू आहे. वित्तीय सेवा कमी अंतरावर पाहिजे त्या वेळी आणि वाजवी दरात उपलब्ध होतात. सी. रंगराजन समितीच्या मते, प्रत्येक राज्यातील व जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेने पुढाकार घेऊन जिल्हास्तरीय समितीच्या संगनमताने बँकविरहित गावे शोधून तेथे बँकिंग सेवा पुरवावी. त्यासाठी प्रत्येक बँकेने वित्तीय समावेशनाचा आराखडा तयार करून सर्वत्र वित्तीय समावेशनसुविधांचा लाभ देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

३. गुणक परिणाम :- वित्तीय समावेशनाचा अर्थव्यवस्थेवर गुणकासारखा परिणाम होतो. बचतीच्या सोई तळागाळातील लोकसंख्येच्या मोठ्या गटाला झाल्या तर ठेवींमध्ये वाढ होऊन गुंतवणुकीसाठीचा कर्जपुरवठा वाढतो. त्यातून पतनिर्मितीत वाढ होऊन अर्थव्यवस्था प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करू लागते.

४. वित्तीय साक्षरतेत वाढ (Financial Literacy): रिझर्व्ह बँकेच्या वित्तीय समावेशनासाठी एकसंघरित्या विशिष्ट प्रयत्न केल्याने त्यापासून दृश्य स्वरूपात फायदे दिसून येतात. एकाचवेळी सर्व वित्तीय संस्थांनी सामुदायिकरित्या कृती केल्यास विशिष्ट दिशा प्राप्त होते. बँकांकडून अपवर्जित विभागात खात्रीशीरपणे योजनाबद्धरित्या अर्थव्यवस्थेतील प्राधान्यक्रमानुसार एकसंघ दृष्टिकोण स्वीकारला जातो. त्यातून वित्तीय सेवांमध्ये सुधारणा पडून येते. बँकिंग सेवांची मागणी वाढते. त्यामुळे वित्तीय साक्षरतेत वाढ होते.

५. बचतीची सवय :- लोकसंख्येच्या तळातील मोठ्या गटाला वित्तीय प्रणालीमार्फत वित्तीय सेवा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांना काटकसर करण्याची, बचत बँकेत ठेवण्याची सवय लागेल. त्यामुळे वित्तीय सुधारणा घडून येतील. लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा पडून आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

६. सरकारच्या दृष्टीने महत्व :- सरकारच्या दृष्टीने वित्तीय समावेशन महत्वाचे ठरते. कारण त्यामुळे सरकारला कल्याणकारी योजनांवर खर्च करून ती रक्कम लक्ष्य गटांपर्यंत वित्तीय प्रणालीमार्फत पोहोचविता येते.

७. चलनविषयक धोरणाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी :- अर्थव्यवस्थेतील अधिकाधिक घटक वित्तीय प्रणालीमध्ये आले तर रिझर्व्ह बँकेला चलनविषयक धोरणाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे शक्य होते. म्हणजे वित्तीय समावेशन हे रिझर्व्ह बँकेच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते.

८. पैशाचे स्थानांतर :- देशभर बँकेच्या सुविधा नसतील तर पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्यासाठी अधिक रक्कम खर्च होते. तसेच वेळेचाही अपव्यय (कालापव्यय) होतो. मात्र देशात सर्वत्र बँकिंगच्या सोई-सुविधा उपलब्ध असतील तर पैसे कमी वेळात व कमी खर्चात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविता येतात. पैशाचे स्थानांतर करण्याच्या दृष्टीने वित्तीय समावेशन महत्वाचे ठरते.

९. सावकारी पाशातून मुक्तता (सुटका):- ग्रामीण व दुर्गम भागातील लोकांना वाजवी दराने कर्ज उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने वित्तीय समावेशनाला महत्त्व आहे. जर ग्रामीण व दुर्गम भागात बँकिंगच्या सोई-सुविधा उपलब्ध नसतील तर त्या भागातील लोकांना सावकार आणि पेढीवाल्यांकडून ते म्हणतील त्या दराने आणि म्हणतील त्या अटीवर कर्ज घ्यावे लागते. त्यामधून या लोकांची मोठी पिळवणूक होते.

१०. पारदर्शकता :- बँकांच्या शाखांमधून वेळेवर, पुरेशा प्रमाणात व पारदर्शक पद्धतीने कर्ज उपलब्ध झाल्यास उद्योजकता वाढीला लागते. कृत्रिम उद्योग-व्यवसाय यांमधील उत्पादकता वाढीला लागते. त्यामुळे आर्थिक समृद्धी प्राप्त होते. आर्थिक वृद्धिदरात वाढ होते.

११. संस्थात्मक यंत्रणेद्वारे वित्तीय स्थैर्य :- वित्तीय समावेशनासाठी संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism) कार्यरत असते. त्यामुळे वित्तीय स्थैर्य प्रस्थापित होण्यास साहाय्य होते. वित्तीय सल्लागार मंडळ या दृष्टीने महत्वाची भूमिका पार पाडते. रिझर्व्ह बँकेच्या डेप्युटी गव्हर्नरच्या अध्यक्षतेखाली तांत्रिक ग्रुप कार्यरत असतो. रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय समावेशन सल्लागार मंडळाची स्थापना केलेली असते. या मंडळावर स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी व अन्य संघटनांचे प्रतिनिधी कार्य करीत असतात. राज्य पातळीवर बँकांच्या प्रतिनिधींची समिती आणि जिल्हा पातळीवर बँक मॅनेजरांची समिती कार्य करीत असते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत वित्तीय स्थैर्य (Financial Stability) प्रस्थापित होते. साहजिकच, चलनविषयक धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होते.

१२. सर्वसमावेशक वृद्धी (Inclusive Growth) :- सर्वसमावेशक वृद्धी हे भारतीय नियोजनाचे ध्येय आहे. या प्रक्रियेचे अंतस्थ चक्र हे वित्तीय समावेशन आहे. बँकिंग सुविधेचे स्वरूप हे सार्वजनिक वस्तुंप्रमाणे (Public Goods) आहे. त्यामुळे कोणताही भेदभाव न करता संपूर्ण जनतेपर्यंत बँकिंग सेवांची उपलब्धता निर्माण करणे हे सार्वजनिक धोरणांचे प्रारंभिक उद्दिष्ट ठरते. पारंपरिक बँकिंग व्यवस्थेत जनतेपर्यंत पोहोचण्यात अनेक अडथळे दिसतात. उदा. सांस्कृतिक, शैक्षणिक, वित्तीय निरक्षरता, लिंग, उत्पन्न व संपत्तीमधील विषमता, दुर्गम भौगोलिक स्थिती, तांत्रिक अडथळे इत्यादी. परंतु आज या सर्व अडथळ्यांवर मात करून सर्वसमावेशक वृद्धी निर्माण करणे व ती टिकविणे यासाठी वित्तीय समावेशन प्रक्रिया कार्यक्षम करणे व त्याद्वारे विकासाचे लाभ सामान्यांतील सामान्यांपर्यंत पोहोचविणे आवश्यक ठरते. आर्थिक समता, सामाजिक न्याय, प्रादेशिक समतोल

विकास, गरिबांना साहाय्य, वंचितांचे हित, चिरंजीवी विकास साधण्यासाठी गरिबांना त्यांचे हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी वित्तीय समावेशन महत्वाचे ठरते. देशातील नागरिकांना वित्तीय सेवा उदा. बचत, गुंतवणूक, पैशाचे स्थलांतर, विमा, वित्तीय सल्लामसलत इत्यादी अल्प किमतीत उपलब्ध होण्यासाठी, औद्योगिक क्षेत्रातील सुरक्षित गुंतवणुकीसाठी, चिरस्थायी वित्तीय व. संस्थात्मक गुंतवणुकीसाठी संधी उपलब्ध व्हावी यासाठी वित्तीय समावेशनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

वित्तीय समावेशनासाठी उपाययोजना :-

वित्तीय समावेशनासाठी उपाययोजना पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(अ) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाद्वारे आयोजित वित्तीय समावेशन कार्यक्रम :- रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया मार्फत वित्तीय समावेशनासाठी विशेष कार्यक्रम आणि योजना राबविल्या जात आहेत. त्यातील काही उपाययोजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. बचत ठेव खाती उघडण्याबाबत :- समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी मूलभूत बचत बँक ठेव खाती उघडण्याची सूचना रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सर्व बँकांना केली आहे. त्यालाच नो-फ्रिल खाते असेही म्हणतात. ज्या खात्यात खातेधारकांना कोणतीही किमान शिल्लक किंवा किमान ठेव ठेवण्याची गरज नसते. खातेदाराच्या मागणीनुसार ए.टी.एम. कार्ड बँकेकडून दिले जाते. खातेदार कोणत्याही ए.टी.एम. मधून किंवा बँकेच्या शाखेतून पैसे काढू शकतात. पैसे प्राप्त करण्यासाठी आणि पैसे हस्तांतरित करण्यासाठी अशा खातेधारकांना इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाच्या साहाय्याने खात्याचा वापर करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली जाते.

२. ओळखीचा पुरावा तसेच पत्त्याचा पुरावा :- बँकांना समाजातील कमी उत्पन्न गटातील लोकांना बँक खाते उघडताना ओळखीचा रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सर्व पुरावा तसेच पत्त्याचा पुरावा म्हणून आधार कार्ड स्वीकारण्यास सांगितले आहे कारण कमी उत्पन्न गटातील बहुतेक सर्व लोकांनी त्यांच्या नावावर आधार कार्ड बनवले आहे.

३. बँकांच्या शाखा आणि बँक सेवा केंद्रे :- ग्रामीण भागात बँकेच्या शाखांची कमतरता लक्षात घेऊन रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सर्व बँकिंग संस्थांना ग्रामीण भागातील गावकऱ्यांना चांगली बँकिंग सेवा देण्यासाठी गावांमध्ये अधिकाधिक शाखा उघडण्यास सांगितले आहे. अनेक दर्जम भागातील खेड्यात किंवा गावामध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांची सेवा केंद्रे सुरू करण्यास सूचना केल्या आहेत.

४. विमा सेवा :- बँकांनी वित्तीय समावेशनाचा भाग म्हणून खातेदारांना केंद्र सरकारच्या आणि इतर विमा सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात. तसेच दुर्दैवी घटना घडल्यावर विमाधारकांना नुकसानभरपाई तत्परतेने दिली पाहिजे.

५. कर्जविषयक सुविधा :- अनपेक्षित किंवा आणीबाणीच्या खर्चासाठी कर्जदेखील दिले पाहिजे, जेणेकरून त्यांना आर्थिक मदतीसाठी नातेवाईक, मित्र किंवा सावकारांकडे जावे लागणार नाही. ते नेहमी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असतील.

६. वित्तीय साक्षरता केंद्रे :- भारतीय रिझर्व्ह बँक वित्तीय साक्षरता केंद्रे स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देत आहे. यात वित्तीय साक्षरता केंद्रे आणि त्यांच्या कामकाजाबाबत अनेक बदल आणि सुधारणासुद्धा केल्या आहेत. वित्तीय साक्षरता केंद्रे लोकांमध्ये वित्तीय साक्षरता प्रदान करण्यासाठी आणि समाजातील कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांना सोईस्कर वित्तीय सेवा प्रदान करण्यासाठी कार्य करत आहेत.

७. व्यापारी बँकांच्या शाखा :- अनुसूचित व्यापारी बँकांच्या शाखा उघडण्याच्या उद्देशाने भारतीय रिझर्व्ह बँकने व्यापारी बँकांना त्यांच्या शाखा टियर २ ते टियर ६ केंद्रांमध्ये स्थापन करण्याचे निर्देश दिले आहेत. एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या आहे अशा भागात या शाखा भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या सर्वसाधारण परवानगीने उघडल्या जाऊ शकतात. सिड्कीम आणि ईशान्येकडील राज्यांमध्ये अनुसूचित व्यापारी बँका भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या मान्यतेशिवाय शाखा स्थापन करू शकतात. ते या राज्यांमध्ये कोणतीही शाखा उघडण्यास मोकळे आहेत.

८. वित्तीय समावेशन योजना :- भारताच्या मध्यवर्ती बँकेने व्यापारी बँकांना वित्तीय समावेशन योजना तयार करण्यास सांगितले. या योजनांमध्ये कार्यरत कर्मचारी, उघडलेल्या शाखा, या प्रत्येक शाखेत दिल्या जाणाऱ्या सुविधा, समाजातील बँक सेवा नसलेल्या घटकांना बँकिंग सेवांचा मूलभूत प्रवेश असलेल्या व्यक्तीमध्ये रूपांतरित करण्यासाठी उचलली जाणारी पावले इत्यादी तपशिलांचा समावेश असेल.

९. मध्यवर्ती शाखा आणि इतर शाखा :- रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने व्यापारी बँकांना बँकेच्या मध्यवर्ती शाखा आणि इतर शाखा स्थानांमध्ये मध्यवर्ती मूलभूत संरचना स्थापित करण्यास सांगितली आहे. रोख रक्कम देणे आणि वित्तीय व्यवस्थापन करणे, ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करणे, अनिवार्य कागदपत्रे पद्धतशीरपणे गोळा करणे आणि त्याची देखरेख करणे,

शाखेच्या क्रियाकलापांवर देखरेख ठेवणे इत्यादी हेतूसाठी हे केले पाहिजे. ही विशिष्ट मध्यवर्ती शाखा साध्या पायाभूत सुविधा, पासबुक प्रिंटर, बँकिंग टर्मिनलसह स्वस्त बँक शाखा असू शकते.

१०. तंत्रज्ञान आधारित सेवा :- रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने बँकिंग सेवांसाठी तंत्रज्ञानामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली आहे, जेणेकरून बँकिंग प्रक्रिया सोपी, जलद आणि किफायतशीर बनवण्यासाठी नावीन्यपूर्ण तंत्रांचा समावेश करता येईल. बँकांनी तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने बँक खाती, कर्जे आणि इतर वित्तीय सेवांची घरोघरी सेवा देण्यास सुरुवात केली आहे.

(ब) सरकारी योजनांच्या मदतीने वित्तीय समावेशन:-

१. प्रधानमंत्री जन धन योजना :- बँकिंग सुविधांमध्ये सार्वत्रिक प्रवेश प्रदान करून देशातील सर्व कुटुंबांचे सर्वसमावेशक वित्तीय समावेशन सुनिश्चित करण्यासाठी माननीय पंतप्रधानांनी १५ ऑगस्ट, २०१४ रोजी त्यांच्या स्वातंत्र्यदिनाच्या भाषणात आर्थिक समावेशनासाठी राष्ट्रीय मिशन म्हणून जन धन योजनेची घोषणा केली. या अंतर्गत बचत खाते नसलेली व्यक्ती कोणतीही किमान शिल्लक न ठेवता बँकेत खाते उघडू शकते. अशा प्रकारे प्रधानमंत्री जन धन योजना बँकेत खाते नसलेल्या व्यक्तींना बँकिंग सेवांमध्ये A 4 सुलभ प्रवेश आणि वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमांद्वारे वित्तीय उत्पादनांबद्दल जागरूकता प्रदान करते. याशिवाय त्यांना रूपे डेबिट कार्ड मिळते, ज्यामध्ये अपघात विमा संरक्षणसुद्धा दोन लाख रुपये असते. खात्याचा समाधानकारक वापर किंवा सहा महिन्यांचा पत इतिहास यावरून ज्यादा उच्चल सवलत दिली जाते.

२. जन धन ते जनसुरक्षा योजना :- माननीय पंतप्रधानांनी ९ मे, २०१५ रोजी सुरू केलेल्या पंतप्रधान सामाजिक सुरक्षा योजनांद्वारे सर्व पात्र खातेधारकांना त्यांच्या बँक खात्याद्वारे प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजनेअंतर्गत वैयक्तिक अपघात विमा संरक्षण, प्रधानमंत्री जीवन-ज्योती विमा, अटल पेन्शन अशा योजनांचा लाभ मिळू शकतो.

३. प्रधानमंत्री जीवन-ज्योती विमा योजना :- ही योजना १८ ते ५० वर्षे वयोगटातील लोकांसाठी उपलब्ध आहे. ज्यांचे बँक खाते आहे आणि जे ऑटो- डेबिटमध्ये सामील होण्यास किंवा सक्षम करण्यास संमती देतात व बँक खात्यासाठी आधार है प्राथमिक केवायसी आहे. दोन लाख रुपयांपर्यंत वियत संरक्षण है जून ते ३१ मे या एका वर्षाच्या कालावधीसाठी आहे आणि ते अक्षय आहे. कोणत्याही कारणाने विमाधारकाचा मृत्यू झाल्यास या योजनेअंतर्गत जोडीदाराने दोन लाख रुपयांपर्यंत मिळते. ४३६ रुपये विमा हप्ता प्रती वर्षी घेतला जातो. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक वार्षिक हप्त्यात विमा कालावधीच्या ३१ मे रोजी ४३६ रुपये स्वयं-डेबिट केले जातील.

४. प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना :- ही योजना १८ ते ७० वर्षे वयोगटातील बँक खाते असलेल्या लोकांसाठी उपलब्ध आहे. जे वार्षिक नूतनीकरण आधारावर १ 1 जून ते ३१ मे या कालावधीसाठी, ३१ मे रोजी किंवा त्यापूर्वी ऑटो-डेबिटमध्ये सामील होण्यास किंवा सक्षम करण्यास संमती देतात. बँक खात्यासाठी आधार हे प्राथमिक केवायसी असेल. या योजनेअंतर्गत जोखीम संरक्षण अपघाती मृत्यू आणि पूर्ण अपंगत्वासाठी दोन लाख रुपये आणि आंशिक अपंगत्वासाठी एक लाख रुपये. एका हप्त्यात 'ऑटो-डेबिट' सुविधेद्वारे खातेदाराच्या बँक खात्यातून वार्षिक वीस रुपये हप्ता (प्रीमियम) कापून घ्यायचा आहे. ही योजना सार्वजनिक क्षेत्रातील सामान्य विमा कंपनी किंवा इतर कोणत्याही सामान्य विमा कंपनीद्वारे पुरस्कृत केली जात आहे.

५. अटल पेन्शन योजना :- ही योजना ९ मे, २०१५ रोजी पंतप्रधानांच्या हस्ते सुरू करण्यात आली. ही योजना १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील सर्व बचत बँक किंवा पोस्ट ऑफिस बचत बँक खातेधारकांसाठी खुली आहे. निवडलेल्या पेन्शन रकमेवर आधारित योगदान भिन्न भिन्न आहे. ग्राहकांना हमी दिलेली किमान मासिक पेन्शन रु. १,००० किंवा रु. २,००० किंवा रु. ३,००० किंवा रु. ४,००० किंवा वयाच्या ६० व्या वर्षी रु. ५,००० सरकारकडून किमान पेन्शनची हमी दिली जाईल म्हणजे जर योगदानावर आधारित जमा झालेला निधी गुंतवणुकीवर अंदाजे परताव्यापेक्षा कमी कमावत असेल आणि किमान हमी पेन्शन प्रदान करण्यासाठी अपुरा असेल तर केंद्र सरकार अशा अपर्याप्ततेसाठी निधी देईल. वैकल्पिकरित्या गुंतवणुकीवर परतावा जास्त असल्यास ग्राहकांना वाढीव पेन्शनचे फायदे मिळतील.

६. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना :- सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांना सुलभ कर्ज- पुरवठा होऊन उद्योजकता विकसित व्हावी यासाठी ८ एप्रिल, २०१५ रोजी ही योजना भारत सरकारकडून सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत रु. ५०,०००/- उप-योजना 'शिशु' अंतर्गत दिले जातात. 'किशोर' या उप-योजनेअंतर्गत ५०,००० ते ५ लाख रुपयांच्या दरम्यान आणि उप-योजना

'तरुण' अंतर्गत ५ लाख ते १० लाख रुपयांच्या दरम्यान रक्कम दिली जाते. दिलेल्या कर्जांना तारण आवश्यक नसते. या उपाययोजनांचा उद्देश तरुण, शिक्षित किंवा कुशल कामगारांचा आत्मविश्वास वाढवणे आहे. जे आता पहिल्या पिढीतील उद्योजक बनण्याची इच्छा बाळगू शकतील. विद्यमान लहान व्यवसायदेखील त्यांच्या प्रक्रियेचा विस्तार करण्यास सक्षम असतील. या योजनेमुळे वित्तीय समावेशन होण्यास नक्कीच फायदा झाला आहे.

७. स्टँड अप इंडिया योजना :- भारत सरकारने ५ एप्रिल, २०१६ रोजी स्टँड अप इंडिया योजना सुरू केली. ही योजना किमान एका अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या कर्जदाराला आणि किमान एक महिला कर्जदाराला प्रत्येक बँकेच्या शाखेसाठी रुपये दहा लाख ते रुपये एक कोटीपर्यंतचे कर्ज देते. ग्रीनफिल्ड उपक्रमांची स्थापना हा उपक्रम, उत्पादन, सेवा किंवा शेतीशी संबंधित व्यापार क्षेत्रातील क्रियाकलाप असू शकतो. सर्व व्यापारी बँकांमार्फत राबविण्यात येत असलेल्या या योजनेचा लाभ किमान अडीच लाख कर्जदारांना होणार आहे. सध्या ही योजना कार्यान्वित आहे आणि देशभरातील अनुसूचित व्यापारी बँकांमार्फत कर्जाचा विस्तार केला जात आहे. स्टँड अप इंडिया योजना महिला, अनुसूचित जाती आणि जमाती प्रवर्गातील उद्योजकतेला प्रोत्साहन देते. म्हणजे लोकसंख्येच्या त्या वर्गांना सल्ला किंवा मार्गदर्शकतेच्या अभावामुळे तसेच अपुऱ्या आणि विलंबित कर्जांमुळे त्यांच्या उद्योग-व्यवसायात आर्थिक प्रगतीत महत्त्वपूर्ण अडथळे येत आहेत. वित्तीय समावेशनासाठी सदरची योजना अत्यंत महत्त्वपूर्णपणे काम करीत आहे.

८. प्रधानमंत्री वय वंदना योजना :- बाजारातील अनिश्चित परिस्थितीमुळे ६० वर्षे आणि त्याहून अधिक वयाच्या वृद्ध व्यक्तींना भविष्यात त्यांच्या व्याज उत्पन्नात होणारी घट यापासून संरक्षण करण्यासाठी तसेच वृद्धापकाळात सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी सरकारने 'प्रधानमंत्री वय वंदना योजना' सुरू केली आहे. ही योजना भारतीय आयुर्विमा महामंडळामार्फत लागू केली जाते आणि ३१ मार्च, २०२३ पर्यंत सदस्यत्वासाठी खुली होती. प्रधानमंत्री वय वंदना योजना १० वर्षांच्या पॉलिसी कालावधीसाठी, २०२०-२१ या आर्थिक वर्षासाठी ७.४० टक्के प्रतिवर्ष परताव्याचा खात्रीशीर दर देऊ केला होता. त्यानंतरच्या वर्षात योजना कार्यान्वित असताना ७.७५ टक्क्यांच्या कमाल मर्यादपर्यंत ज्येष्ठ नागरिक बचत योजनेसाठी हा दर लागू केला. या योजनेंतर्गत पेन्शन पेमेंटची पद्धत मासिक, त्रैमासिक, सहामाही किंवा वार्षिक आधारावर ग्राहकाने वापरलेल्या पर्यायावर अवलंबून असते. या योजनेअंतर्गत किमान खरेदी किंमत रु. १,६२,१६२/- किमान पेन्शनसाठी रु. १०००/- प्रति महिना आणि कमाल खरेदी किंमत रु. १५ लाख प्रति ज्येष्ठ नागरिक पेन्शन रक्कम मिळवण्यासाठी रु. ९,२५०/- दरमहा होय.

(क) वित्तीय समावेशनाच्या इतर उपाययोजना :-

१. वित्तीय तंत्रज्ञान (फिनटेक) च्या मदतीने आर्थिक समावेश :- वित्तीय तंत्रज्ञान (फिनटेक) म्हणजे उद्योग किंवा आर्थिक क्षेत्रातील प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर होय. फायनान्शियल टेक्नॉलॉजी किंवा फिनटेकच्या परिचयामुळे संपूर्ण जगामध्ये वित्तीय समावेशन मोठ्या प्रमाणावर सुधारत आहे. भारतामध्ये अनेक फिनटेक कंपन्या आहेत ज्या संभाव्य ग्राहकांना वित्तीय सेवा प्रदान करण्याची प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी सतत कार्य करत आहेत. फिनटेक कंपन्या कमीतकमी खर्चात वित्तीय सेवा आणि उत्पादने देण्यातही यशस्वी ठरल्या आहेत. हे ग्राहकांसाठी खूप उपयुक्त आहे. कारण त्यांचा खर्च कमी आहे आणि ते त्यांची बचत त्यांच्या इतर गरजांसाठीदेखील वितरित करू शकतात. वित्तीय तंत्रज्ञान कंपन्या ग्रामीण भागातील लोकांना मोबाईल फोन वापरून कर्जासाठी अर्ज करण्यास किंवा बँक खाती उघडण्यास सक्षम करत आहेत. भारतीय ग्रामीण भागातील अनेक लोकांकडे मोबाईल फोन आहेत. त्यांच्यापैकी काही मोबाईल इंटरनेटचा वापर करत आहेत. त्यामुळे ते विश्वसनीय वित्तीय सेवा मिळविण्यासाठी फिनटेक सेवांचा वापर करू शकतात. व्यक्तींद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या काही नवीनतम फिनटेक पर्यायांमध्ये क्राउडफंडिंग, डिजिटल पेमेंट सिस्टिम, पीअर-टू-पीअर (P2P), इलेक्ट्रॉनिक वॉलेट्स इत्यादींचा समावेश आहे. ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागातील बरेच लोक बँकिंगच्या या प्रगत पर्यायांचा वापर करत आहेत. जेव्हा यापैकी बरेच गरीब लोक धनादेश किंवा रोखीने आर्थिक व्यवहार करतात, तेव्हा त्यांची आर्थिक घोटाळेबाजांकडून फसवणूक होते. तसेच, जेव्हा ते ठेव खाते उघडण्यासाठी किंवा कर्जासाठी अर्ज करण्यासाठी बँक शाखा किंवा बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्थानच्या शाखांना भेट देतात तेव्हा त्यांना शाखेत जास्त शुल्क भरावे लागू शकते. हे शुल्क किंवा प्रक्रिया शुल्क, व्यवहार शुल्क इत्यादी असू शकतात. वित्तीय सेवांचा लाभ घेण्यासाठी अशा मोठ्या खर्चापासून गरीब लोकांना वाचवण्यासाठी बँका, बिगर-बँकिंग वित्तीय संस्था आणि

फिनटेक कंपन्या एकत्रितपणे सहकार्य करत आहेत. जलद बँकिंग प्रक्रिया ज्यामुळे अनावश्यक शुल्क आणि इतर शुल्क दूर होईल अशा प्रक्रियेच्या उत्क्रांतीमुळे समाजातील बँका नसलेल्या किंवा बँक सेवेचा वापर करीत नसलेल्या लोकांचा समावेश अशामध्ये होण्यास मदत होईल. उदाहरणार्थ भारतातील काही प्रातिनिधिक फिनटेक कंपन्या पेटीएम, रूपे, फोन पे इत्यादी.

२. डिजिटल पेमेंट व्यवस्थेद्वारे वित्तीय समावेशन :- इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट वॉलेट सिस्टमच्या मदतीने ते त्यांच्या निवासी प्रदेशांमध्ये उत्पादने आणि सेवांसाठी पेमेंटदेखील करू शकतात. भारत सरकारने अनेक इलेक्ट्रॉनिक वॉलेट प्रणाली स्मार्टफोन ॲप्सद्वारे तॉन्च केल्या आहेत. जसे की भारत इंटरफेस फॉर मनी (BHIM), आधार पे आणि बरेच काही. इलेक्ट्रॉनिक वॉलेट्स किंवा ई-वॉलेट म्हणजे वॉलेट ज्याचा वापर मोबाईल फोनसारख्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या मदतीने केला जाऊ शकतो. हे पाकीट भौतिक पाकिटांची जागा घेतात. वापरकर्ता ऑनलाइन तसेच ऑफलाइन माध्यमातून कॅशलेस पेमेंट करू शकतो. त्याला किंवा तिला त्यांच्या मोबाईल फोनवर ई-वॉलेट ॲप डाउनलोड करावे लागेल आणि व्यवहार करण्यासाठी त्याचा वापर करावा लागेल. या ई-वॉलेट्सचा उपयोग मोबाईल रिचार्ज, युटिलिटी बिल पेमेंट, किराणा दुकान, ई-कॉमर्स पोर्टल इत्यादींसाठी केला जाऊ शकतो. काही वर्षांत भारत पूर्णपणे कॅशलेस बनवण्याच्या उद्देशाने, सरकारने स्वस्त ई-वॉलेट पर्याय आणले आहेत, जेणेकरून देशातील कमी उत्पन्न असणाऱ्या लोकांना कॅशलेस होण्यापासून वगळले जाऊ नये. या ई-वॉलेटमध्ये इंग्रजीशिवाय प्रादेशिक भाषासुद्धा आहेत. वापरकर्ता त्याला किंवा तिला माहीत असलेली भाषा निवडू शकतो आणि ॲपचा सोईस्कर वापर करू शकतो. यापैकी काही ई-वॉलेट वापरकर्त्याला केवळ पेमेंट करण्याची परवानगी देत नाहीत तर एका बँक खात्यातून दुसऱ्या बँक खात्यात निधी हस्तांतरण करण्यास सक्षम करतात. जेव्हा लोक या साधनांचा वापर करतात तेव्हा अनेक डिजिटल आर्थिक साधने आकर्षक ऑफर आणि सूट देतात. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी हे अतिशय उपयुक्त आणि नवीन आहे. ते ऑफरचा आनंद घेऊ शकतात. कॅशबॅक पर्याय आणि पुरस्कार मिळवू शकतात. हे प्रोत्साहन वापरकर्त्याला भरपूर पैसे वाचवण्यास मदत करतील यात काही शंका नाही.

३. सूक्ष्मवित्ताद्वारे वित्तीय समावेश :- सूक्ष्मवित्त हा समाजातील आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटकांना निधी देण्याचा एक अतिशय प्रभावी मार्ग आहे. सूक्ष्मवित्त म्हणजे कमी उत्पन्न असलेले उद्योजक आणि लघुउद्योजकांना सूक्ष्म कर्ज किंवा सूक्ष्म पतपुरवठा (क्रेडिट) देणे. वित्तपुरवठा करण्याच्या या पद्धतीमुळे भारताला किफायतशीर पद्धतीने वित्तीय समावेशन साध्य करण्यात मोठ्या प्रमाणावर मदत झाली आहे. त्याचा देशातील सर्वांत गरीब लोकांच्या जीवनावर चांगला परिणाम झाला आहे. यामध्ये कर्ज, बचत साधने आणि इतर वित्तीय साधनांच्या तरतुदींचा समावेश आहे, ज्यामुळे अधिक पैसे कमावता येतील आणि अनेक उद्देशांसाठी कुशलतेने बचत करता येईल. देशात असे अनेक गरीब लोक आहेत, ज्यांच्याकडे आर्थिक स्रोत उपलब्ध नाहीत. ज्यांना त्यांच्या निराशाजनक आर्थिक स्थितीतून कसे बाहेर पडायचे याची कल्पना नाही. मूलभूत सूक्ष्मवित्तासह त्यांना काही प्रकारचा व्यवसाय सुरू करण्याची किंवा चांगली नौकरी मिळविण्याची आणि त्यांची जीवनशैली सुधारण्याची संधी दिली जाईल. त्यांना पारंपरिक बँकिंग पर्यायांमध्ये प्रवेश नसतो. म्हणूनच सूक्ष्मवित्त त्यांच्यासाठी एक मोठे वरदान आहे. कारण ते त्यांना पैसे उधार घेण्याची, किफायतशीर हेतूसाठी वापरण्याची आणि ठरावीक कालावधीत सोईस्करपणे परतफेड करण्याची संधी देते. त्यामुळे असे लोक त्यांच्या कष्टाने कमावलेल्या पैशाचे काळजीपूर्वक व्यवस्थापन करण्यासदेखील शिकतील.

अशा प्रकारे वित्तीय समावेशन हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक आहे. वित्तीय समावेशन झाल्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि औद्योगिक विकासात वेगाने वाढ होणार आहे. म्हणून वित्तीय समावेशन गरजेचे आहे. त्यासाठी सरकार आणि इतर घटकांच्या मार्फत प्रयत्न केले जात आहेत.

निष्कर्ष :-

कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला किंवा घटकांना किंग आणि वित्तीय सेवा देण्याची पद्धत म्हणून वित्तीय समावेशनाचे वर्णन केले जाते. खाद्या व्यक्तीचे उत्पन्न किंवा बचत न पाहता त्यांना मूलभूत वित्तीय सेवा देणे तसेच समाजातील प्रत्येकाला वित्तीय समावेशनात सहभागी करून घेणे हे प्रामुख्याने उद्दिष्ट आहे. वित्तीय समावेशन मुख्यत्वे समाजातील आर्थिकदृष्ट्या वंचित असणाऱ्या घटकांना कोणतीही अनुचित वागणूक न देता विश्वासाह वित्तीय सेवा प्रदान करणे यावर लक्ष केंद्रित करते. वित्तीय समावेशनामध्ये समाजातील प्रत्येकाने वित्तीय व्यवस्थापनात विवेकीपणे सहभागी व्हावे. भारतात अनेक गरीब कुटुंबे आहेत, ज्यांना वित्तीय सेवा उपलब्ध नाहीत. तसेच त्यांना बँका आणि त्यांच्या

कार्याची माहिती नसते. त्यांना बँकांची माहिती असली ती अनेक गरीब लोकांना बँकांकडून सेवा मिळण्याची सोय उपलब्ध नाही. काही लोक इकांनी घातलेले किमान पात्रता निकष पूर्ण करू शकत नाहीत. म्हणून ते बँकेच्या विविध सेवा घेऊ शकत नाहीत. बँकांना किमान उत्पन्न, किमान पत मानांकन (क्रेडिट स्कोअर), व्याचे निकष, शिक्षणाची स्थिती आणि व्यावसायिक स्थिती यासारख्या घटकाची आवश्यकता असते. जर अर्जदाराने हे निकष पूर्ण केले तरच बँका त्यांना ठेव ठेवण्यासाठी भवानगी देतात किंवा कर्ज देतात. शिक्षणाचा अभाव, संसाधनांचा अभाव, पैशांची कमतरता इत्यादींमुळे अनेक गरीब लोक पूर्वीच्या रोजगाराच्या नोंदीशिवाय बेरोजगार' असू शकतात. समाजातील या वित्तीयदृष्ट्या वंचित लोकांकडे ओळख, पत्त्याचा पुरावा किंवा उत्पन्नाच्या पडताळणीसाठी बँकांना प्रदान करण्यासाठी योग्य कागदपत्रे नसतील. प्रत्येक बँकेकडे काही अनिवार्य कागदपत्रे असतात जी कर्ज अर्ज प्रक्रियेदरम्यान किंवा बँक खाते तयार करण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान सादर करणे आवश्यक असते. यापैकी अनेकांना या कागदपत्रांच्या महत्वाबाबत माहिती नाही. त्यांना सरकारी मंजूर कागदपत्रांसाठी अर्ज करण्याचीही सोय माहिती नाही. वित्तीय समावेशनामधील अडथळे दूर करून समाजातील वित्तीयदृष्ट्या वंचित घटकांना वाजवी किमतीत वित्तीय सेवा प्रदान करणे. जेणेकरून वित्तीय समावेशनाबाबत समाजातील लोकांमध्ये वित्तीय सेवा आणि वित्तीय व्यवस्थापनाविषयी जागरूकता निर्माण होईल. गरीब लोकांसाठी औपचारिक आणि पद्धतशीर कर्जाचे मार्ग विकसित करता येतील. अनेक वर्षांपासून, समाजातील फक्त मध्यम आणि उच्च वर्गांनी औपचारिक प्रकारचे कर्ज घेतले होते. गरीब लोकांना असंघटित आणि अनौपचारिक कर्जावर अवलंबून राहावे लागले होते. त्यांच्यापैकी बरेच जण अशिक्षित होते. त्यांना वित्तविषयक मूलभूत माहिती नव्हती म्हणून त्यांची समाजातील लोभी आणि श्रीमंत लोकांकडून फसवणूक झाली. आर्थिक मदतीच्या संदर्भात अनेक गरीब लोकांचे वर्षानुवर्षे शोषण होत होते परंतु वित्तीय समावेशनाच्या साहाय्याने लोकांचे दारिद्र्य आणि गरिबी कमी करता येईल.

संदर्भ :-

१. प्रा. डॉ. एस. एम. भोसले, डॉ. पी. एच. कदम व डॉ. सी. आर. जाधव, (२०२३), “पैसा आणि बँकिंग”, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.
२. प्रा. के. एम. भोसले व प्रा. के. बी. काटे, (२०१४), “बँका आणि वित्तीय संस्था”, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर.
३. प्रा. डॉ. विजय कुंभार, (२०१९), “ पैसा व वित्तीय रचना ”, रुबी बुक पब्लिकेशन्स, कोल्हापुर.
४. प्रा. डॉ. बी. एच. दामजी, (२०१६), “आधुनिक बँकिंग” विद्या बुक्स पब्लिशर्स, छ. संभाजीनगर.
५. D. Muraleedharan, (2009), “Modern Banking”, PHI Learning Private Limited, New Delhi.
६. Dr. Jaywant R. Bhadane, (2018), “Cashless India & Digital Economy”, International Publications, Kanpur.
७. R. K. Uppal, Bishnupriya Mishra, (2009), “Modern Banking in India”, New Century Publication, New Delhi.